

IVÁNYI MÁRTON

Tátongó szakadék, majd „világvége habbal”

A balkáni háború napjai és a posztjugoszféra háborús emlékeztékek (a)lapjai

Tavaly volt harminc éve, hogy 1992 áprilisában elkezdődött a boszniai háború, amely csupán egy epizódja volt az egykori Jugoszlávia szétesését kísérő konfliktussorozatnak a térségben. Amennyire a történelmi emlékezet számára a mai napig felfoghatatlanok a történetek, a „jugoszféra” kortárs irodalma ugyanekkor intenzitással dolgozta fel azokat.

Minthogy a fegyveres epizódok sorát Szlovénia nyitotta meg az úgynevezett „tíznapos háborúval” 1991 kora nyarán, ezen áttekintést is ezen ország szerzői nyitják meg. Az (esszé)író Drago Jančar *A névtelen fa* (*Drevo brez imena*, 2008) című regényének egy pontján „nagy bumm”-nak nevezi azon történelmi mozzanatot, „amikor összeomlott a régi rezsim, majd a balkáni háborúk agóniájának éveiben szétesett a valaha Jugoszláviának hívott hatalmas ország” (JANČAR 2011: 65).

A szlovén epizódról nemigen esik szó a visszatekintés több rétegét is felvonultató könyvben. A horvátországi színtérről (1991–1995) annál inkább: „Lám, ott ölik egymást. Mire lett volna a dübörgés, ha nem gyilkolásra, biztos nem csak úgy vaktában lövöldöznek nehéztüzérséggel, miközben mi ketten napozunk” – konstatálja a főszereplő levéltári alkalmazott, Janez Lipnik, akinek munkakörileg is ösztönzött történelmi elrédvései a cselekmény előrehaladásával olyan tudatállapotot hívnak elő, amelyben az idősíkok, valamint múlt és jelen egybemosódik a Dugi otokon töltött korábbi nyaralásának egyik emlékezetes pontján. „A háború messze volt, habár időnként dübörgés hallatszott a távolból, talán robbantanak, habár a Pagra vezető hídon horvát katonai őrség járőrözött” (JANČAR 2011: 101–102).

A főszereplő Lipnik és felesége a szigeten nem is vették észre a háborút, az „ott dübörgött a hegy mögött a szárazföldön.” Lipnik „azt mondta, bizonyosan robbantanak valamit – mit mondhatott volna, mit? Hogy ott embereket ölnek? Habár tudhatta, hogy a háborúban embereket ölnek, ágyúval, lőszerral meg puskagolyóval, géppuskasorozatokkal, csak azok nem hallatszanak ilyen messzire. A háborút nem akarták hallani”. A harcok mindenestre egyre közelebb kerülnek Janez fokozatosan széthulló emlékezetében: „Az újságok híreket közöltek a csataterекről, a rádióhírek a lövöldözésekről és a légiriadókról szoltak a szárazföld belsejében lévő városokban, de az egész több éve tartott már, egyhangúvá és távolivá vált. Egyedül a »szerb házak« juttatták az eszükbe, hogy háború van”. Nem várat sokat magára, hogy az elbeszélés egy egészen sajátos, brutális képpel tisztázza, hogy itt miről is van szó: „A »szerb ház« teteje csaknem teljesen ép, de ezen kívül semmi más nem az. Azért van így [...], mert a mieink az alapokat aknázták alá, a ház szépen összerogyott, és ha jól végezték a munkát, akkor a teteje szinte teljesen ép maradt. A »horvát ház« viszont fentről volt összerombolva, a teteje volt teljesen szétdúlva. Ez a Zadar felé nyomuló jugoszláv néphadsereg dicső tüzéségének a műve volt. A lövedékek a horvát házak tetejére potyogtak, a szerb házakat békén hagyták, a jugoszláv hadseregnek jó tüzei voltak, nem lövöldöztek vaktában. Mégis vissza kellett vonulniuk. Jött a horvát hadsereg a maga kitűnő szakembereivel” (JANČAR 2011: 107–108).

A kölcsönös házrombolás ezen illusztrációja már előrevetíti a horvát támadás – szó szerinti – viharát Dugi otok csendje után. Ugyanis Janez és Marijana „nem valamiféle meteorológiai jelenség elől” kényszerül menekülni később, „hanem a viharok nevezett hadművelet, horvátul az Oluja elől [...], a rádió egyre kiterjedtebb hadműveletről beszélt, amit a horvát hadsereg indított a Knin környéki szakadár szerbek egységei ellen. Horvát katonai indulókat közvetítettek. A rádió hírei azonban nem biztos, hogy elűzték volna az Adria és az összes többi tenger – akkor úgy tűnt – legbékésebb szigetéről”. Távozásuk háttérében nem az a jetski állt, „amely zúgásával Janez Lipniket [Dugi otokon] pár napra teljesen kihozta a sodrából”, hiszen az „csak előjele volt a sziget felé közeledő nagyobb rossznak, a háborúnak”. Hanem maga a „vihar”, ugyanis „az a reggel nem

olyan volt, mint az ezer másik. Messze lent az útról gépkocsik százainak a zúgása hangzott fel hozzájuk, nem jelszik voltak, gépkocsioszlopok vonultak a kikötő felé. [...] Katonák futottak az utcán a kikötő felé. A napkelte olyan volt, mint sok ezer más augusztusi reggelen, mégis másminlyen. Egyszerre nyomasztó lett az a légkör a városkában. [...] Valósággal elmenekültek a szigetről. Ez ugyanaz a háború” – állapította meg Janez, áthaladva „a felégetett falvakon” (JANČAR 2011: 179, 182–183).

A háború térségi hatósugarát és a Végel László (VÉGEL 2017: 541) által „jugoszférának” nevezett alkotóinak térségi szemhatárát sejteti az, hogy a szlovén szerző a horvátországi szintérrel párhuzamosan kitér arra is, hogy „Boszniában még mindig tartott a háború, a hírek a különböző városok ágyúzásáról számoltak be, valahol messze szirénák bögtek, az emberek óvóhelyre futottak. Az erdőkben, egy bosnyák menekült beszélte, úgy úzték és gyilkolták egymást, mint a vadállatok” (JANČAR 2011: 179). Ezt követően a könyvben a pár felperzselt szerb falvakon hajtott keresztül, amikor is Marijana Janezt idézi, aki azt mondta, „hogyminden összefügg, hogy ez a háború összefügg azzal a korábbival, a történelem nem az időben él, hanem a cselekedetben” (JANČAR 2011: 195). Jančar karakterei e gondolatkörével a délszláv erőszakspirálta a sajátos közép-európai sorstörténetek forgatagában helyezik el (vö. IVÁNYI 2020).

A kortárs szlovén irodalom egyik legifjabb, nemzetközileg is elismert szerzője Goran Vojnović. Az általa szerzett *Fügefafa* (*Figa*, 2016) egy olyan, több nemzedék életciklusait magába foglaló történelmi regény, amely – noha az 1950-es évekből isztriai milióból lép ki – szintén érinti a délszláv vérontást, beleértve a „hontalanná” lett (előbb szlovéniai állandó lakhelyüktől, majd idővel jugoszláv állampolgárságuktól 1992-ben megfosztott) úgynevezett „kitöröltek” (szlovénul: izbrisani) életútját és kimondottan a boszniai háborút is.

A főhős, Jadran boszniai származású apja, Safet 1992. március 4-i eltűnésének másnapján „ott lent, Boszniában elkezdődött a háború, és itt, Szlovéniában új lendületet kaptak a balhék. Apa barátait félelmük fojtogatták; féltették szüleik, testvéreik, nővéreik életét, és már nem volt olyan könnyű talpon maradni” (VOJNOVIĆ 2020: 103).

Majd a narrátor felidézi a háború utáni boszniai látogatásának kellemetlenségét, amely Jadran számára mindenekelőtt az apa elvesztésének traumája: „Ahogy visszamászom a buszra, a képek eltűnnek. A háború utáni Bosznia első néhány kilométere csak szagokból áll; [...] Nem Bosanska Otokából származom, nem tartozom erre a buszra, ezekre az ülésekre, amelyek porszemcsék felhőjét eresztik ki, ha ütik őket; máshonnan származom, és oda szeretnék visszamenni, mert itt az emberek bűze fojtogat, az égés, a lőpor és a vér bűze. [...] Nem tudom, milyen Bosznia, nem is akarom tudni, vissza akarok menni, haza; miért nem engem vezettek a [boszniai határátlépéskor a sorból kiszedetteket gyűjtő] konténerbe? Ez megmentett volna attól, hogy ott kelljen leszállnom, ahol az utaknak nincs járdájuk; attól, hogy a bihaći buszpályaudvaron kelljen leszállnom, ahol [Safet] megígérte, hogy várni fog rám (VOJNOVIĆ 2020: 132–133).

A „jugoszféra” szerb irodalmi színteréhez tartozó, legnépszerűbb művének kiadásakor mindössze huszonkilenc éves regényíró és tárcanovella-szerző, Vladimir Arsenijević *A hajófenéken (U potpalublju, 1994)* című vitriolos, fekete humorral átítatott realista művének drámaisága a szerb–horvát szembenállás 1991. október–decemberi időszakából fakad, melynek örvénylő folyamánya a Jančar által bemutatott vihar.

Arsenijević keresetlen, brutálisan őszinte nyersséggel idézi fel a háború eszkalációját 1991 őszén, majd tetőpontját, illetve ezzel összefüggésben a katonai behívók sokkját is. Egy jelenetben a hétköznapi fiatalember/narrátor öccse, Lázár „lángoló pillantást vetett Andjelára, aki pont ebben a másodpercben adta neki vissza aggodalmas arccal a kék borítékot, melyben Lázár katonai behívója rejlett, és remegő hangon kérdezte: – Ki vette ezt át? [...] Úgy kommunikáltunk, hogy kerültük egymás tekintetét. Így, azt hiszem, jobban megértettük egymást, és még valami összekötött bennünket ezekben a percekben: akárhogy járatta a száját, Lázár félt a háborútól, nem volt neki éppen mindegy. Énrólam meg el sem lehetett képzelni, hogy nem rettegek. Világosan láttam, hogy szűkül körülöttem a kör. Egyre több embert szippantott be az örvény. Egy napon, gondoltam, az én ajtómon is bekopognak, és az inam, mint anyiaké az utóbbi hónapokban, citerázni fog” (ARSENIJEVIĆ 2000: 19–21). A „Felet-

tesnek” nevezett swedenborgi bölcseleti alapok ihlette, pszeudo-metafizikai cselekvő Lázár nevében itt mondja ki, hogy: „Hát tulajdonképpen nem is tudom... Van ebben valami. Az is lehet, hogy jelentkezem”. Ez pedig nem másról, mint „a szerb–horvát vágóhíd kisfiús cowboyok–indiánok szemléletéről árulkodik” (ARSENIJEVIĆ 2000: 25), ami – könyörtelenül ironikus módon – a harekrisnás – tehát elvileg pacifista –, ám a harcot vállaló (!) öcs életébe kerül.

Ennek ellenpontjaként a sorozási regisztrációkor a narrátor vall önnön félelmeiről: „El szeretnék veszni a megtartó névtelenségben. Úgy talán, szövegtemet makacsul, elfelejtenek vagy leírnak – egy ilyen mélyre süllyedt országban minden lehetséges” (ARSENIJEVIĆ 2000: 27).

Ezt követően már „a műholdas adókon át keresztbe-kasul, szaporán mérszárolták egymást a mieink” (ARSENIJEVIĆ 2000: 28). Ugyanis Horvátországban kitört a háború, és megajándékozta az elbeszélőt azzal az „értékes, bár még ködös felismeréssel, miszerint az egyes halálok, globálisan nézve, összességükben csupán (magánjellegű) nyitányai voltak a (nyilvános) klasszikusan véres tragédiának, mely, mint minden valódi tragédia, a népek közötti háború nagy témájával foglalkozott”. Arsenijević itt frappáns és emlékezetes képpel ábrázolja a gondviselés érdeklődés ellenére is elmaradt fellépését: „Hiába reménykedtünk, hogy hamarosan megpillanthatjuk a függőnyt; hepiendre sóvárogtunk, noha tudtuk, hogy a deus ex machina nem fog egyhamar leszállni a mechanikus fellegből, hogy szétválassa a veszekedőket, és egyenlő részekre ossza az igazságot. Nagyon is felkavaró felismerés volt: lesz itt még halál bőven. Végül hozzá fogunk szokni. Nem fogunk rettegni tőle úgy, mint régen, a Naivitás áldott korszakában” (ARSENIJEVIĆ 2000: 29–30).

A szerző (ál-)fatalista hangvétellel folytatja később: „Magam sem tudom megmondani, hogy mi az, ami lecsapott ránk, de eléggé biztos vagyok benne, hogy valamiféle végzet teljesült be, amiről időközben mindenki sorra megfeledkezett. Hát, ilyen is van. Üvöltés harsant, egy pillanat alatt áradatot támasztott, és az magával sodort bennünket. Mint a bibliai özönvíz. A háborgó folyóból csak néha bukkant a felszínre egy-egy fej, kinyúlt egy-egy tehetetlen végtag. [...] Óráról órára kevesebben maradtunk ebben az örvényben (ARSENIJEVIĆ 2000: 35–36).

Mindeközben rohamosan halad előre a cselekmény. „November hava tulajdon szívét falta. Dubrovnikot, mely októberben volt a bombázásban soron, felváltották az arcpírító vukovári vignetták.” A narrátor várandós felesége, „Andjela kisírt szemmel, állát a kanapé támlájára támasztva meredt a rusztikus arcú háborús tévériporter émelyítő ömlengései közepette feltűnő, Duna- és Vuka-parti város romjaira.” Majd egy, az akár a szintén huszadik századi tragikus eseményeket tárgyaló Dragomán György *A fehér királyából* is jól ismert, végeláthatatlan körmondat ad tájképet ostrom után: „Képernyőnkön girbe-gurba, átlós sorokban vonultak az eltompult arcú emberek menetszlopai; száz nap után a pincéből előbújva szégyenlősen mosolyogtak ránk, felfedve csorba fogacskáikat, az ősz hajú gyerekek, egy férfialak homlokát egy falnak támasztotta, mely azelőtt az otthonának a fala lehetett, vakolat hullt szegény fejére, egy katona csonttá égett, a még mindig forró fekete massa csúnyán füstölt, láttunk egy fiatal nőt fél arca nélkül, sportcsarnokokban fagyoskodó menekülteket, holttesteket és állati hullákat szétszórva a szétlőtt város utcáin, ahol a jól végzett munka után férfiak kerengtek dzsipekben, és féltünk, nehogy ebben az örületben megpillantsuk Lázárt borotvátlanul, részegen féktelenkedve a hasonszőrű felszabadítók tömegében”. Kegyetlenül kétségbeejtő konklúzió következik: „valóban, szakadék tántorgott alattunk” (ARSENIJEVIĆ 2000: 49–50).

Valóságghú toposzok következnek: Jugoszlávia borítékolható szétesése, a háborús sebesültek, illetve megnyomorodott veteránok kálváriája, poszttraumás stressze, például a barát Dejan esetében is: „Odakint golyók záporoznak, és a váratlan rajtaütés káoszában ismeretlen alakok rognak össze. Akármit csinált szegény Dejan, az induló a fülében visszhangozva üldözte [...], mindenki gyanús színben tűnik fel előtte. Ijedősebb, mint valaha” (ARSENIJEVIĆ 2000: 57–58).

Lázár „borítékolható” elesése (ARSENIJEVIĆ 2000: 52, 59) mellett az önkéntesek, például egy másik barát, Vanja irracionalitásának vagy oportunitizmusának látéletére kerül a kíméletlenül őszinte háborúkritika pecsétje. Vanja karaktere, miközben abszurdig viszi a nacionalizmusbírálatot, arra is rámutat, hogy talán nem is meglepő, ha a konfliktus egyetemes elvtelensége egyéni extrém elhajlásokat eredményez:

A barát ugyanis, „amióta kitört a horvátországi háború, mindent megtett, hogy valami úton-módon felugorjon erre a vonatra. Három-négy-szeri önkéntes jelentkezés után, melyek során kiderült, hogy a kollektív átokból és szerencsétlenségből neki is kijutott a maga része, mivel rendre visszautasították, ez volt az utolsó próbálkozása a Jugoszláv Néphadseregnél. Ezután jelentkezett minden létező csapatnál a frontnak ezen az oldalán, de mindenütt ugyanilyen fogadtatásra talált. Megköszönték a felkínált segítséget és a kinyilvánított hazafiságot, de a papírjait minden külön indoklás nélkül visszaadták. – Ugyan – mondta végül –, na és, ez csak olyan... agymunka, kapiszko, agymunka, haver, mi az, hogy megyek Horvátországba, fogalmam sincs, figyelj, a horvát szabadcsapatoknál jobban fizetnek” (ARSENIJEVIĆ 2000: 94).

A konfliktussorozat fentebb már egy szó erejéig érintett boszniai frontjához érve, a tizennégy éves kora óta Németországban élő, német nyelven alkotó Saša Stanišić *Hogy javítja a katonát a gramofont* (*Wie der Soldat das Grammofon repariert*, 2006) című burleszkjének cselekménye – részben legalábbis – szintén a balkáni konfliktusba ágyazódik. Višegrad, Kelet-Bosznia, 1992 körül járunk. Amikor a narrátor kisfiú, Aleksandar és a bosnyák muszlim kislány, Asija együtt bujkálnak a házkutatásokat tartó Jugoszláv Néphadsereg katonái, illetve a szerb szabadcsapatok elől egy padláson, utóbbi gyermek a következőt hozza előbbi tudomására, értelemszerűen megjelenítve a háború etnikai vetületét és motivációit is: „Ha a katonák megtalálnak, elveszik igazolványodat, és ha rossz neved van, akkor a zöld ponyvás teherautón elvisznek. Mint mamát meg papát. Lehet, hogy engem is.” Majd a kisfiú feleleveníti e történéseket: „Súlyos csizmákat hallok, és tudom, hogy nekem jó nevem van. És bár a sárga szakállas katonát mosolyog [...], mégis rákiáltok: engem Aleksandarnak hívnak, ez pedig a húgom, Katarina, ez itt Katarina, csak a kishúgom, Katarina!” (STANIŠIĆ 2008: 110–111).

Homályban marad végül, hogy a könyvben az ifjú Aleksandar és az általa megmentett Asija találkoznak-e még, a kisfiú mindenesetre egy háborús élmények sújtotta következtetéssel él a mű lezárásaként: „A folyó nem tud megfordulni és más medret keresni [...], egyetlen golyó sem lövődik vissza nyakakból a fegyverekbe...” (STANIŠIĆ 2008: 307).

Aleksandar egyik vallomása a könyv egy korábbi pontján szintén taglalja a népirtást, amely – a bajok általános, állítólagos szokása szerint – ezúttal sem egyedül jár, hiszen ott a nyomában a boszniai háború kegyetlen következménye, az elvándorlás is. Elmondása szerint, ha a szülei „nem vándorolnak ki, visszaküldték volna őket Boszniába. Önkéntes visszatérésnek nevezik ezt. Én úgy gondolom, hogy amit úgy rendelnek el, az nem lehet önkéntes, és a visszatérés nem lehet visszatérés, ha az eredetileg ott lakóknak több mint a fele hiányzik. Az már egy új hely, és oda nem „vissza” tér az ember, hanem először életében oda” (STANIŠIĆ 2008: 148). Stanišić egy további, egyes szám első személy nézőpontú elbeszélésében a családi történet és a nagymama halála, illetve a szerző önnön későbbi éveinek elbeszélése újfent a népirtással járó jugoszláviai háborúkkal fonódik össze. A *Herkunft (Származás)* címmel 2019-ben megjelent német nyelvű memoár egyebek mellett a háború kezdetének főbb állomásait is felidézi: „1991. június 27-én került sor az első háborús cselekményekre Szlovéniában. Az alpesi köztársaság függetlennek nyilvánította magát Jugoszláviától. Horvátországban csetepaték, horvátországi borzalmak, majd a horvát függetlenségi nyilatkozat következett” (STANIŠIĆ 2019: 14).

Egy másik helyen utal a háború nyomaira az Andrić által halhatatlanná tett Višegrad panorámaképén, anekdotázva számolva be arról, hogy a nagymamájánál vendégeskedve egyszer csak megpillantott egy „házat a domboldalon, amely a háború óta szétlőve és üresen áll” (STANIŠIĆ 2019: 21).

Egy másik helyen a kelet-boszniai Oskoruša falu fonetikáját kapcsolja össze a jugoszláv (auto?-)sztereotípiákkal, majd a következőképp végzi el a háború végi számadást: „az Oskoruša egy gyönyörű név [...]. Kemény és szláv, ahogy a Balkánon a végzódések szoktak lenni [...]. Persze, azok a jugók a háborúikkal és a modorukkal. Csakhogy a képnek egyáltalán nincs értelme. Mit kell elképzelni a kemény szláv végek alatt? A szlavisztika nem úri kalap, nem olyasmi, amit kétségtelenül le lehet írni, amennyiben az ember tudja, mi az úriember és mi a kalap [...]. A háborúk alatt valószínűleg életmentő volt a [falu földrajzi] elzárkózása. Oskoruša sértetlen maradt, kivéve azokat a férfiakat, akik önként csat-

lakoztak ezekhez vagy azokhoz, és elvesztek. Akik megmaradtak, más okok miatt haltak meg” (STANIŠIĆ 2019: 30–31).

A fegyveres küzdelemben személyesen, közvetlenül is résztvevő bosnyák költő és író, Faruk Šehić a háborús pátosztól, romantikától, ideológiáktól egyaránt totálisan elidegenült, gonzoid-filozofikus elbeszélését, *Az Una hulláma*it (*Knjiga o Uni*, 2011) is átítatja a balkáni háború boszniai színterének élményanyaga. Ennek idővonalát a következőképp rajzolja meg: „1992. április 15-én elindultam a háború sújtotta hazámba. Annak örvéen, hogy le kell győzni a muzulmán szélsőségeket, a zöldsapkásokat, és meg kell őrizni Jugoszláviát, a Jugoszláv Néphadsereg egységei, számos szerbiai, jól felfegyverzett, bűnözőkből álló szerb önkéntes szabadcsapattal együtt megtámadták Kelet-Boszniát. Saját szememmel láttam a zvonikli menekülteket, amint nejlonzacsokókat és puttonyokat cipelve ácsorogtak a zágrábi dzsámi parkolójában. Ezek hús-vér emberek voltak, ők lesznek az első világgá űzött menekültek, jelzötüzek az éjszakai égbolton, amint a legkülönbözőbb irányokba tartanak.” Ezután társadalom-, illetve leginkább: elitkritika következik: „Elmentünk a dzsámi elé, hogy meggyőződjünk arról, igazat mondtak-e a szarajevói rádió tudósítói. A focái rádiós újságíró nem tudta, ki lő kire a városban, egyetememes káosz uralkodott, hiába mondta Izetbegović, hogy a háborúhoz ketten kellene. A Drinában és a Čehotinában sodródó civilek számára a háború kétségtelenül befejeződött, hiszen lemészárolták őket. Néhány nappal korábban Szarajevóban békemenetet rendeztek Jugoszlávia megmaradásáért. A gyengeelméjú bányászok, a munkások meg az »urbánusok« jugoszláv zászlókat lengetve és szocialista dalokat harsogva meneteltek, míg a csetnik orvlövészek a Holiday Inn szálloda tetejéről revolvergolyókkal szét nem verték a menetoszlopot. Huszonöt éves voltam, és nem sajnáltam őket. Aki úgy döntött, hogy meghal bután, elnyerte támogatásomat” (ŠEHIĆ 2016: 158).

A könyv eme leplezetlen indulatokkal teli szakasza után Šehić felidéz egy szűk héttel korábbi eseményt is: „1992. április 21-én 17 óra 50 perckor a Szerb Demokrata Párt félhivatalos katonaságának tagjai, a csetnikek, a Lipik és a Grmeč alatti fennsík irányából megrohamozták a várost. A város

fölött a Jugoszláv Néphadsereg egységei ásták be magukat, nekik az lett volna a feladatuk, hogy megvédjenek bennünket a láthatatlan »földönkívüliektől«. A támadás ürügyéül a muzulmán tartalékos rendőrök állítólagos lövöldözése szolgált, amire Arapusában került sor, a Podgrmeč szerb falvai és az Una jobb oldalán lévő települések közé beékelődött faluban, ahol többségben voltak a muzulmánok. A kitalált lövöldözésben ártatlan szerb civilek sebesültek meg, ezért indították el a tűzéségi-gyalogsági rohamot a város ellen, minden rendelkezésre álló *nemzeti erőfőrást* (*sic!* – *IM.*) bevetve.” A szerző második világháborús analógiával folytatja itt, mintegy akarva-akaratlanul is sejtetve a közép-európai színtér sorsszerű összeláncoltságát: „Csak a vak nem látta a szembeszökő hasonlóságot azzal, amikor a lengyel katonának álcázott SS-egységek Gleiwitz-nél szimulált támadást intéztek a németek ellen, minekutána Lengyelország megsemmisítése következett. Arapusát később gyűjtőtáborrá alakították át, ahol a civileket magánházakba zárták be, mielőtt az igazi koncentrációs táborokba, avagy főlzabadiított területre szállították volna őket” (ŠEHIĆ 2016: 146–147).

1992, „a nulladik év” után eljött 1993, amikor is „eltűnt a szemünk elől az a város [Bosanska Krupa, Északnyugat-Bosznia], amelyet ismertünk.” Komor, ám a világtól pusztán csak legfeljebb részben elidegenedett látomás következik: „Növények és romok álcázták, és a naphosszat tartó robbanások ellenére hipnotikus aurára tett szert, mi pedig rezzenéstelen arccal néztük, mintha ez lenne az utolsó kép, amit magunkkal viszünk a túlvilágra. Utópiánk idegen, áttekinthetetlen fővárosává változott, ez az utópia pedig így szólt: haza akarok menni, és legyen minden úgy, mint régen. [...] Egy világ totálisan átváltozott, aki a háború előtt focizott, annak a talpa most nem labdát érintett, hanem vigyázott, nehogy taposóaknára lépjen” (ŠEHIĆ 2016: 95).

Majd felidézi a bosnyákság kibontakozó ellenállását, – és egy egészen eredeti (poszt-)apokaliptikus jelenésben – kollektív tragédiáját, illetve annak utóéletét is: „április végén a természet fölébred téli álmából, de ezt sem veszi észre senki. Fokozatosan primitivizálódunk, az a legfontosabb, hogy tele legyen a hasunk, melegben és biztonságban legyünk. Tanuljuk a gyűlöletet, mert ez a túlélés egyedüli módja, gyűlölet segítségé-

gével lehet fölébreszteni azt a haragot és erőt, ami életben fog tartani, amitől kedved támad élni. Nem nehéz megtanulni a gyűlöletet. Nem támaszkodhattunk fegyverekre és lőszerre, sem a hátunk mögötti anyaszigorra, mint a volt szomszédjaink, ezért magunkra voltunk utalva, arra, ami a legerősebb az emberben, és a bátorság volt a mi leggyilkosabb fegyverünk. Ebből keletkezett az »ágyútöltelék« szó” (ŠEHIĆ 2016: 95).

Ezt követően a normalitás medrébe való, soha nem teljes visszatérés vágyalmával lép tovább: „Mindezek után azonban sem az ember, sem a városa sohasem lesz már a régi, persze ha egyáltalán megéri a háború végét. Egy várost nem lehet megsemmisíteni, a város érinthetetlen, minden erejét be fogja vetni az ember, hogy felújítsa, és a romokon fel-támassza a maga szétszabdalt lelkét. A próbálkozás azonban eleve halálra van ítélve. Semmi sem lesz olyan, mint régen volt, de ezt a tényt még nem tudja senki. Mindenki hisz a saját jövőjében és a városa fejlődésében, ami érthető, hiszen minden háború után így gondolkoznak az emberek. A kétkedés és a gyanakvás pillanata elmúlik, és én megint hiszek a városomban meg a folyómban, hogy roppant erejűnkkel fölemelik az embereket ebből a hamuból. Visszahozzák az életkedvüket. Az utcákon más sincs, csak a fölégett házak csontvázai meg a friss hulladék. Minden darab hulladéknak megvan a maga élettörténete, és elbeszélői rekonstrukció után sóvárog” (ŠEHIĆ 2016: 96).

Ugyanitt a pusztítás és az elmúlás utáni – profán értelemben vett – „fel-támadás”, továbbélési folytonosság képei következnek: „Tíz év múlva már csak fekete-fehér fényképek fognak emlékeztetni a háború külső nyomaira. A belső nyomokról köteteket lehet írni, fölösleges köteteket lehet írni, fölösleges köteteket, amelyeket senki sem fog olvasni. Paradox módon győzelemre van ítélve a biológiai és mindenféle más összetört-ségünk, még ha gyakran el is borít bennünket a gyász a halottaink miatt, az élők miatt, minden miatt” (ŠEHIĆ 2016: 97).

Később újra rátér a harcokra, érintve a nyugati passzivitást csakúgy, mint a természet természetes és szenttelen közönyét, miként újfent a bosnyák kataklizmát is: „Húsz napra Sokolov kamenra küldtek bennünket, egy olyan harcvonalhoz, ahol semmi sem történhetett, mert az Una mély, széles kanyonja választott el az ellenségtől, ami tökéletes akadály,

nyugodt álmot biztosít, és nappal is elegendő egy-két órjázat. Epret szedtünk derékig meztelenül, egy beton víztartályban fürödtünk, barátoktunk az ENSZ francia katonáival, gombásztunk, és egy elhagyatott ház hűvösében heverésztünk. Mindenfelé kígyók kanyarogtak el, de ügyet se vetettek ránk, ők mit sem tudtak a háborúról, a gránátózásról – a kéksisakos franciák azzal keresték a kanyerüket, hogy számlálták, hány gránát hullik a légvonalban mindössze néhány kilométerre –, és nem tudták, hogy mi már hozzászoktunk a halottakhoz, meg az ezzel járó szertartásokhoz. Annyi temetésen voltam, hogy idővel teljesen mechanikusan jártam temetni. Még az is előfordult, hogy a temetésen elbújtunk a bokorba, és a hasunkat fogtuk a tébolyult nevetéstől, noha a halott bajtársunkat hantolták épp” (ŠEHIĆ 2016: 98).

Nem sokkal ezt követően a következő összegzést adja a háborúról, megalkotva annak elgondolkodtató definícióját is: „Mintha J. R. R. Tolkien földrajzából bújtunk volna elő, hobbitok voltunk 1993-ban a pernai régióban, Sokolov kamen alatt. Fialat, tapasztalatlan harcosok, akik a kollektív tudattalan mintáit utánozzák. Ezért értünk szót a kígyókkal. Belénk vannak írva a kízás, gyilkolás, megerőszakolás, fosztogatás és gyűjtogatás műveletei, csak eddig még nem próbáltuk ki őket. Ha valaki megkéri magukat, hogy röviden magyarázzák el, milyen a háború, csak ennyit mondjanak: »A háború olyan, mint a világvége habbal, csak tovább tart és még sokkal jobb.«” (ŠEHIĆ 2016: 102).

A bosnyák kortárs irodalom talán jelenleg legelismertebb szerzője, Dževad Karahasan 2005-ben megjelent *Az éjszakai tanács (Noćno vijeće)* című könyvében szintén megjelenik mind a boszniai háború előszele, mind annak történelmi előzményei. Ekképp a település muszlimjainak 1942-es vízbe ölése a Drina-hídról (KARAHASAN 2006: 33, 90) baljósan jelzi előre az Arsenijević időhorizontjára emlékeztetően negyedéves, 1991 augusztustól októberig játszódó cselekmény tükrében az újabb, küszöbönálló etnikai vérengzéseket.

Ahogy a főszereplő fokozatosan elboruló elméjében az őt övező környezet szétmállik, emlékezete ugyanakkor úgy áll össze a helyi, korábbi és aktuális rémképek tablójává, ami a széthulló Jugoszlávia emberi és tár-

sadalmi viszonyai gyökeres megváltozásának – Jančar szavaival a „nagy bummnak” – is az allegóriája. „Az augusztusi első nagy eső a céhotinai fürdőszézon végét és a dinnyeszezon kezdetét jelentette, a szeptemberi első eső a hosszú újjú öltözéket, cipőt és novembertől való félelmet jelentett, amikor az egész világ puhává válik a nedvességtől, és minden elveszti alakját” (KARAHASAN 2006: 170).

A bosnyák–cserkesz származású török író, Ayşe Kulin *Szarajevó rózsája* (*Sevdalinka*, 1999) történelmi regényében szintén érinti a délszláv háború bosnyák szakaszát, kezdve mindjárt annak vészjósló közeledtével is. Miközben a főszereplő újságíró, Nimeta a saját magánéleti „poklában élt, az országa is lépésenként közeledett a pokol felé. [...] a sors kezdte színre vinni azt a színdarabot, amely Jugoszláviát vértengerré változtatja majd” (KULIN 2018: 38). Hasonlóképp, az időnként a Tito-nosztalgia jegyeit is felvonultató könyvben az is megállapítást nyer, hogy „mintha Jugoszlávia biztonságos légköre teljesen megsemmisült volna. Bármelyik pillanatban történhetett volna valami váratlan dolog mindenkivel” (KULIN 2018: 57).

A következmények árnyékában nem véletlen, hogy a magát egyszerre „két tűz között” találó (KULIN 2018: 84, 105), vagyis mind a szerbek, mind a horvátok által fenyegetett Bosznia sorsát taglaló narráció azt is kijelenti, hogy „a háború a legmocskosabb, legfélelmetesebb dolog, ami az emberrel történhet” (KULIN 2018: 104), illetve hogy „az nyer, aki erősebb, és aki korábban üt” (KULIN 2018: 108). Nem sokat késnek a kifejezetten Zvornikban (KULIN 2018: 137–138) és más helyszíneken (KULIN 2018: 204–209, 225) elkövetett szerb atrocitások, sem a nyugati tétlenség és az emberi jog paradoxon ábrázolásai (KULIN 2018: 141, 149, 166, 203, 210, 227), miként a szarajevói ostrom mindennapjai (KULIN 2018: 147) és a horvát hátbatámadás sem (KULIN 2018: 264).

A szörnyűségeket időnként lektúri hangvétellel tárgyaló könyv horvát származású karaktere, Stefan egyik közhelyes, ám végül is, részben talán helyes megállapítása szerint az időtlen „gonoszágok egyes örült emberek hatalomvágyából fakadnak [...]. Hiszen mindig ez történik!” (KULIN 2018: 213).

Minden idők horvát nyelvű boszniai irodalmának egyik legértékesebb darabját alkotja Miljenko Jergović *Diófa-házikója* (*Dvori od oraha*, 2003), amely a retrospekciót hátrálva, visszafelé folytatja. A nagyívű könyv e „ráklépései” a délszláv háborúkkal indulnak, kifejezetten annak előszelével Regina Delavale unokája, Mirna serdülőkorát tárgyalva. A helyiek „vicceket sütöttek el (a kis amazon rovására), és arról elmélkedtek, miért éppen most, az ország bonyolult politikai helyzetében, a háborús fenyegetés árnyékában jelent meg éppen itt, ezen a helyen. Csak nem fognak mozgósítani minket...?” (JERGOVIĆ 2017: 44).

A Vojnović, sőt, inkább Ivo Andrić töprengő, monumentális, több nemzedék életén átívelő könyv visszatérő anya-és-lánya szereplői pedig, némileg később, „miközben hullottak a gránátok [...] civakodtak és marakodtak [...]. Szólnak a szirénák. Azt jelenti, hogy az óvóhelyre kell menni”. Regina lánya, Diana élete egyik legnehezebb időszakával néz itt szembe: „A helyzet csak egy kicsivel lett jobb azután, hogy a háború százhuszonharmadik napján, míg ők az óvóhelyen voltak, egy gyújtóbomba eltalálta a házukat, és az porig égett, egyetlen tárgy sem maradt, amely az addigi életükről tanúskodhatott volna. Amikor a háború olyan hirtelen félbeszakadt, amilyen hirtelen, legalábbis számára, elkezdődött, Diana meztelennek érezte magát, hármójukkal együtt, akikről gondoskodnia kellett” (JERGOVIĆ 2017: 56–57).

Befejezés

Amint azt e teljesség igénye nélkül íródott tanulmány tükrében láthattuk, Jugoszlávia integritásának szétmállása, avagy a „nagy bummm” emberi és nemzeti megpróbáltatásai számos kiváló és színvonalas ábrázolásban jutottak érvényre. Nem véletlen, hiszen a téboly, a pokol, valamint az elmaradó „hepiend”, illetve deus ex machina illúziói közepette a prózára is igazaknak tűnnek a lengyel Czesław Miłosznak eredendően a közép-európai költészettel kapcsolatban tett szavai: „Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét [...], hogy a politikai elnyomás valószínűtlen rengetegei és útvesztői elengedhetetlenek az emberi lélek ébredéséhez, ha másért nem, hogy ellenükben kivívja szabadságát és kimutassa függetlenségét” (MIŁOSZ 2005: 105).

IRODALOM

- ARSENJEVIĆ, Vladimir 2000. *A hajófenéken*. JAK, Budapest
- IVÁNYI, Márton 2020. Végállomás: a sötétség mélye. *Irodalmi Jelen*. URL: <https://irodalmijelen.hu/2020-aug-31-1336/vegallomas-sotetseg-melye>
- JANČAR, Drago 2011 [2008]. *A névtelen fa*. L'Harmattan, Budapest
- JERGOVIĆ, Miljenko 2017 [2003]. *Diófa-házikó*. L'Harmattan, Budapest
- KARAHASAN, Dževad 2006 [2005]. *Der nächtliche Rat*. Insel, Regensburg
- KULIN, Ayşe 2018 [1999]. *Szarajevó rózsája*. Trivium, Budapest
- MIŁOŚZ, Czesław 2005. A mi Európánk. In MÓDOS Péter szerk. *Közép-európai olvasókönyv*. Osiris – Közép-Európai Kulturális Intézet, Budapest.
- STANIŠIĆ, Saša 2008 [2006]. *Hogy javítja a katona a gramofont*. Szó, Budapest
- STANIŠIĆ, Saša 2019. *Herkunft*. Luchterhand Literaturverlag, München
- ŠEHIĆ, Faruk 2016 [2011]. *Az Una hullámai*. L'Harmattan, Budapest
- VÉGEL, László 2017. *Balkáni vándor*. Utószó Miljenko Jergović *Diófa-házikójához*. L'Harmattan, Budapest
- VOJNOVIĆ, Goran 2020 [2016]. *The Fig Tree*. Istros Books, London